

УДК 355.212.5/.216:94(495+55)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/64-2-3>**Андрій ЛЕВДЕР,**

orcid.org/0000-0002-7140-4622

кандидат педагогічних наук, доцент,

доцент кафедри історії

Приватного вищого навчального закладу

«Міжнародний економіко-гуманітарний університет

імені академіка Степана Дем'янука»

(Рівне, Україна) levderandri1@gmail.com

ВІЙСЬКО ДАВНЬОГО РИМУ ЯК ГОЛОВНИЙ ЧИННИК ПАНУВАННЯ У СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКОМУ РЕГІОНІ (IV–III СТ. ДО Н.Е.)

У науковій статті досліджено процеси становлення, реорганізації та вдосконалення армії і флоту Давнього Риму напередодні Пунічних війн. Вивчення військового мистецтва римської армії має вагомий інтерес для розуміння процесів перетворення Риму з регіональної держави у світову. Мета дослідження полягає в комплексному аналізі розвитку армії та військової справи Давнього Риму в IV–III ст. до н.е. Визначити вплив реорганізації армії та флоту на процеси встановлення панування Риму в Середземномор'ї.

Надзвичайно актуальним є завдання простежити динаміку розвитку римської армії і флоту від формування міліційного ополчення і будівництва перших військових кораблів до завоювання ними панування над акваторією Середземномор'я. У науковій розвідці на основі аналізу історичних джерел і критичного переосмислення здобутків історіографії досліджено особливості реформування та принципи комплектування римської армії. Оцінено процес становлення військово-морського флоту республіки. Проаналізовано розвиток військової тактики римських полководців та особливості її застосування. Визначено причини перетворення війська Давнього Риму з типового античного ополчення на високопрофесійну і могутню армію.

Встановлено, що напередодні протистояння з Карфагеном та його союзниками римська армія мала відмінну як для свого часу тактику ведення бою та озброєння, досвідчений і добре підготовлений командний склад. Досягати таких успіхів у боєздатності римлянам дозволили своєчасне реформування армії та численні воєнні походи, які давали безцінний тактичний і стратегічний досвід. Саме високоефективні збройні сили римської держави забезпечили їй встановлення гегемонії у Середземномор'ї на довгий час. Слабкою стороною римської армії була відсутність одноосібного командування і значна залежність від політичної ситуації в державі.

Ключові слова: Давній Рим, рабовласницька держава, військові реформи, система комплектування, військова служба, гегемонія, Середземномор'я.

Andrii LEVDER,

orcid.org/0000-0002-7140-4622

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor;

Associate Professor at the Department of History

Academician Stepan Demianchuk International University of Economics and Humanities

(Rivne, Ukraine) levderandri1@gmail.com

THE ARMY OF ANCIENT ROME AS THE MAIN FACTOR OF DOMINATION IN THE MEDITERRANEAN REGION (IV–III CENT. B.C.)

The scientific article examines the processes of formation, reorganization and improvement of the army and navy of Ancient Rome on the eve of the Punic Wars. The study of the military art of the Roman army is of great interest for understanding the processes of Rome's transformation from a regional state to a world state. The purpose of the study is a comprehensive analysis of the development of the army and military affairs of Ancient Rome in the IV–III centuries B.C. To determine the impact of the reorganization of the army and navy on the processes of establishing the rule of Rome in the Mediterranean.

The task of tracing the dynamics of the development of the Roman army and navy from the formation of the militia and the construction of the first warships to their conquest of the Mediterranean waters is extremely urgent. In scientific research, based on the analysis of historical sources and a critical rethinking of the achievements of historiography, the peculiarities of the reformation and the principles of staffing the Roman army were investigated. The process of formation of the navy of the republic is evaluated. The development of military tactics of Roman commanders and the peculiarities of its application are analyzed. The reasons for the transformation of the army of Ancient Rome from a typical ancient militia to a highly professional and powerful army are determined.

It was established that on the eve of the confrontation with Carthage and its allies, the Roman army had excellent for its time battle tactics and weapons, an experienced and well-trained command staff. Timely reformation of the army and numerous military campaigns, which provided invaluable tactical and strategic experience, allowed the Romans to achieve such successes in combat capability. It was the highly effective armed forces of the Roman state that ensured its establishment of hegemony in the Mediterranean for a long time. The weak point of the Roman army was the lack of a single command and significant dependence on the political situation in the state.

Key words: *Ancient Rome, slave state, military reforms, recruitment system, military service, hegemony, Mediterranean.*

Постановка проблеми. Римська держава стала однією з найбільших держав за всю історію людства, перш за все, завдяки високо поставленій військовій справі – адже саме прославлені легіони перетворили невелику громаду в Італії у світову імперію. Армія Давнього Риму відома досить добре завдяки присвяченим їй численним дослідженням, але цього зовсім не можна сказати про період ранньої республіки, так як ця тематика і до сьогодні залишається поза увагою українських вчених. Вражаючий результат Пунічних війн змушує задуматися про деякі основні моменти щодо своєчасного реформування армії та системи комплектування особовим складом. Адже ця система забезпечує накопичення підготовленого резерву людських ресурсів для потреб власної армії і ефективного його застосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Довгий час військово-морська історія перебувала в руках вузького кола дослідників і зводилася, як правило, до розбору найбільш показових в тактичному плані битв. Сучасний дослідник має змогу застосовувати різні методики, наукові підходи та напрацювання зарубіжних учених. Історіографію обраної теми можна розділити на блоки: радянська, сучасна українська та зарубіжна.

Публікації радянської історіографії характеризуються висвітленням подій з позицій історичного матеріалізму, зокрема, через призму боротьби класів. Разом з тим, частина радянських істориків детально описує військове мистецтво та рівень розвитку римської армії і флоту. На загальному фоні наукової літератури цієї епохи вигідно виділяються роботи таких науковців як: П. Ротмістрова (1963) та Є. Разіна (1955).

Щодо української історіографії, то через невисокий дослідницький інтерес до цієї проблематики, вона представлена поодинокими працями та науковими розвідками. Серед новітньої вітчизняної історіографії, що містить значний фактичний матеріал з історії давньоримської армії слід виокремити праці дослідників (І. Печенюка (2015), Л. Войтовича (2017), М. Олійника (2018), Е. Босака (2018), В. Варакути (2012)).

Зарубіжна історіографія представлена працями британських вчених Джона Воррі (1995) та Ганни-Марі Чідвік (2018). У цих дослідженнях

висвітлені різноманітні наукові інтереси щодо історії армії та флоту, особливостей озброєння і тактики римського війська.

Метою дослідження є комплексний аналіз розвитку військового мистецтва Давнього Риму у IV–III ст. до н.е. Визначити вплив реорганізації армії та флоту на процеси встановлення панування Риму в Середземномор'ї.

Виклад основного матеріалу. З утворенням Римської республіки, військова служба стала обов'язком кожного її громадянина. На початку римська армія була цивільним ополченням – міліцією. За цією системою військо набиралося за рахунок вільних громадян Риму, які уже з 17–20 років зобов'язані були відбувати військову службу і вважалися військовозобов'язаними до 50–60 років. Раби не мали права служити у війську (Ротмістров, 1963: 30). Зовнішня політика Риму характеризувалася майже безперервними війнами, які диктувалися рабовласницьким способом виробництва та постійною потребою в робочій силі. Вони велися в інтересах держави і відігравали важливу роль у її соціально-політичному житті.

Обов'язок громадян прибувати за призовом не лише декларувався, але й ретельно контролювався. Без служби в армії чи на флоті навіть найбагатші рабовласники не могли займати суспільних посад. Лише тривала і старанна служба відкривала шлях до політичної верхівки, а відповідно, й до багатств. Основу перших військових формувань утворювали маси вільних дрібних виробників – селяни й ремісники, з яких головним чином і комплектувалася армія. Не зважаючи на фінансову обмеженість римської республіки для міліціонерів передбачалася щорічне продовольче забезпечення (пайок), що оцінювалося у 75 динарів і щорічна платня в 45 динарів (Ротмістров, 1963: 30). Для несення служби в польовій армії відбирали юнаків віком від 17 до 45 років, а старші (до 60 років) римляни на час війни несли гарнізонну службу. Від служби звільнялися лише ті громадяни, які взяли участь у 20 військових походах як піхотинці чи в 10 походах як вершники.

З IV ст. до н. е. головним тактичним з'єднанням римської армії став легіон, що нараховував 4200 осіб піхоти (3 000 важкоозброєних і 1200 лег-

коозброєних) і 300 кінноти, але ця чисельність не була сталою. Легіон поділявся на центурії (від лат. *centum* – сто), які в бою не мали тактичної самостійності і кінноту, що складалася з 10 турм (підрозділ давньоримської кінноти) по 30 вершників у кожній (Печенюк, 2015: 11). Побудова легіону на ранньому етапі являла собою фалангу із 8–12 шеренг, яка насамперед залежала від озброєння та досвіду легіонерів. На озброєні легіонерів була різноманітна зброя ударної й металюної дії, яку вони купували за власний рахунок.

У другій половині IV ст. до н. е. в результаті запеклої боротьби патриціїв з плебеями, перемогу отримали останні. Як наслідок плебеї домоглися скасування боргового рабства. Подальший ріст кількості рабів у Римі міг відбуватися лише за рахунок їх притоку ззовні, тобто за рахунок військовополонених. Зміна політичної ситуації призвела до розширення суспільних станів, з яких комплектувалося військо та уможливила проведення військової реформи. Цією реформою воїнам встановлювалася платня, в рахунок якої видавалося обмундирування, озброєння і продовольство. Це урівняло становище багатих і бідних воїнів, що мало важливе значення для введення однотипного озброєння (Разін, 1955: 276).

На початку III ст. до н. е. розподіл війська за майновим станом втратив своє значення, римська держава вже була достатньо багатою, щоб забезпечувати свою армію озброєнням. У результаті перемоги у Самнітських війнах (343–290 рр. до н. е.), у війні проти Епіра (280–275 рр. до н. е.) та завоювання усього Апеннінського півострова римська експансія вийшла за його межі, поступово розповсюдилася й на інші райони Середземномор'я. Всі ці війни сприяли організаційному вдосконаленню римської армії та накопиченню нею цінного бойового досвіду. До початку першої війни Риму з Карфагеном римське військо знову було реорганізоване. У цей період відбулася певна зміна і в структурі легіону, він став краще озброєним і маневренішим.

Римське військо мало складну систему, яка відповідала вимогам того часу й відображала тодішню структуру римського суспільства. Позаяк війни велися часто, війська набиралися щорічно, переважно після виборів консулів, для яких організація набору була одним з перших важливих заходів на політичному поприщі. Кожен рік армія комплектувалася й формувалася заново (Печенюк, 2015: 11). Тому об'єктивно не могла існувати стала структура і фіксована чисельність війська. Механізм набору відповідав поточній ситуації, політичному та соціально-економічному розвитку

римської громади на певному історичному етапі. Кожен громадянин став військовозобов'язаним. Це ознаменувало початок перетворення міліційного війська у постійну армію, з професійним відтінком.

Таким чином, Римська армія на середину III ст. до н. е. мала величезний історичний та військовий досвід. Численні реформи та вдосконалення дозволили виробити оптимальні форми організації та комплектації особового складу. Поступово військо Стародавнього Риму з цивільної міліції та ополчення перетворювалося на професійну та боєздатну армію, що забезпечило встановленню римської гегемонії в середземноморському регіоні. Остаточо цей перехід відбувся вже під час Пунічних війн.

Військо було одним із головних елементів римського суспільства і країни, вирішальним фактором в становленні гегемонії Давньоримської держави. Могутність армії безпосередньо залежить від рівня її озброєння та тактики. Як вже зазначалося вище основу римської армії формував легіон, який в свою чергу складався з легкої та важкої піхоти. Легку піхоту, що нараховувала 1200 воїнів, утворювали наймолодші і найбідніші воїни – веліти, які не входили до стройового розрахунку легіону. Вони мали на своєму озброєнні меч, по 6 дротиків до 2 м. завдовжки, лук із запасом стріл та пращу (Chidwick Hannah-Marie, 2018: 110).

Основу давньоримського легіону – важкоозброєну піхоту, складали представники другого майнового стану – гастати (*hastate* – списники) і третього – принципи (*principes*): воїни віком 30–40 років, що билися в перших шеренгах. Вони мали однотипне озброєння: мечі, важкі та легкі металюні списи – пілумами і повноцінний захист. Захисне спорядження включало: щит, металевий шолом і шкіряні обладунки з нашитими на них металевими пластинами. Основною зброєю легіонера був двосічний меч майже 0,5 м завдовжки, шириною 4–7 см і пілум біля 2 м завдовжки, вагою 4–5 кг. Пілум метали з відстані 7–10 м з розрахунком влучити у щит противника. У такому разі з'являлася можливість відкрити противника для удару мечем – легіонер наступав ногою на древко пілума, щит опускався відкриваючи супротивника для удару мечем. Кожен легіонер мав по 2–3 підібних списи (Печенюк, 2015: 12). Бойовий порядок легіону поділявся по фронту, що дозволяло значно збільшити можливості для маневру.

Проведена військова реформа Марком Фуриєм Каміллою у IV ст. до н. е. призвела до чергової реорганізації легіону, що було пов'язано з удосконаленням зброї і способів ведення бою. Вна-

слідок чого створилися умови для впровадження однотипного озброєння, що дозволило покращити структуру легіону. Тепер великого значення в бою набуває така тактична одиниця як маніпула. Маніпула (від лат. *manipulus roeni* – спис з прикріпленим до нього пучком сіна, або *manus* – зображення руки людини – знак командира у римлян), тактичний підрозділ піхоти в римському легіоні. Виникла у зв'язку з розділенням монолітної фаланги на окремі загони, здатні маневрувати в бою. На початку IV ст. до н. е. складалася з 64 осіб (8 осіб по фронту і 8 осіб у глибину). В структурі легіону маніпули шикувалися в лінії. Кожна маніпула поділялася на 2 центурії. Загальна протяжність маніпули по фронту досягала до 20 м, у глибину сягала до 15–18 м (Warry, 1995: 111). Кожен легіон організаційно включав 10 маніпул і 10 турм. Безпосередньо перед боєм легіон по фронту шикувався, як і раніше в одну лінію, маючи на своїх флангах кінноту, а попереду легкоозброєну піхоту.

Легіон був вищою, а центурія нижчою тактичною одиницею. Командир першої центурії був одночасно і командиром маніпули. Як зазначає І. Печенюк: «В такий спосіб у римському війську закріпився тактичний розподіл сил на полі бою, що збільшував його маневрені можливості на пересіченій місцевості та дозволяв діяти окремими маніпулами й турмами. Легка піхота (веліти) прикривала бойовий порядок легіону і зав'язувала битву. З початком руху легіону в атаку, веліти відходили на фланги і розташовувалися поруч з вершниками» (Печенюк, 2015: 11). Загалом бойовий порядок римлян являв собою класичне поєднання легкої і важкої піхоти.

Напередодні війн з Карфагеном відбулося чергове реформування армії, яке безпосередньо вплинуло на тактику бою римлян. Насамперед було введено однотипне комплектування й покращене озброєння маніпули. Якщо раніше кожна маніпула складалася з гастатів, принципів і триаріїв, то тепер її комплектували лише одним із цих видів піхоти, а кількість маніпул з 10 зросла до 30. Тепер легіон складався із 30 маніпул по 120 осіб (для триаріїв по 60) у кожній і 10 турм по 30 вершників. У бою вершники переважно билися в пішому строю – це була мобільна піхота (Варкута, 2012: 22).

Новий бойовий порядок легіону шикувався в три лінії по 10 маніпул у кожній, маючи на флангах кінноту, а попереду – легку піхоту яка прикривала бойовий порядок легіону. Головною перевагою римського легіону було те, що його бойові порядки будувалися в декілька ліній і допускали тактичний розподіл. Маніпула шикувалася в

шаховому порядку (10 шеренг по 12 рядів) з інтервалами, рівними ширині їх фронту. Маніпули другої лінії шикувалися за інтервалами першої лінії. Дистанція між лініями маніпул становила 15–25 м. У першій лінії бойового порядку легіону шикувалися молоді воїни – гастати (1200 воїнів), у другій досвідченіші – принципи (1200 воїнів), у третій – ветерани воєн – триарії (600 воїнів), які утворювали резерв легіону (Разін, 1955: 283). Отже, в основу бойового порядку легіону було покладено принцип досвідченості воїнів.

Маніпулярний бойовий порядок легіону мав значні переваги перед фалангою. Адже легіон діяв на фронті 600–800 м і дозволяв окремим частинам маневрувати на полі бою, послідовно нарощувати сили із глибини, вести переслідування. При такій тактиці кіннота і легка піхота відігравали допоміжну роль (Фурман, 2012: 25). Крім того, римська армія під час війни посилювалася союзниками з підкорених племен, які не мали громадянства Риму.

Під час воєнних дій римляни надавали велике значення облаштуванню укріпленого табору, який вони зводили після щоденного переходу на місцях стоянок. Табір захищав військо від раптових нападів ворога, а при невдачі у бою був для нього надійним укриттям. Табір являв собою витягнутий прямокутник, що обносився валом (на валу встановлювалися плетені щити) і викопаним ровом, а також посилювався різними природними та штучними перешкодами. Основними вимогами при виборі місця для табору були: вигідна позиція для оборони, зручність для охорони, наявність поруч джерела питної води, дров і пасовища (Разін, 1955: 285).

Вагоме місце у військовій справі приділялось вихованню та бойовій підготовці легіонерів. Навчання було всебічним, суворим і розраховане на розвинення у воїна фізичної сили та витривалості. Солдати опановували різні види зброї, здійснювали перешикуння, навчалися саперній справі та прийомам боротьби з кіннотою, володінню окопним інструментом і швидко облаштувати укріплений табір. Це зумовлювалося тим, що воїнам доводилося брати участь у тривалих і кровопролитних війнах та в придушенні повстань рабів. З початком служби в армії чи на флоті юнаки продовжували оволодівати мистецтвом застосування зброї, беручи участь у тренувальних навчаннях (Печенюк, 2015: 13). Після завершення підготовки молоді легіонери ставали у битву нарівні з досвідченими воїнами.

Щодо постачання то кожен військовий щоденно отримував близько 800 г. зерна та платню, з якої

вираховували вартість за продовольство, озброєння і спорядження, а частину видавали на руки. Питвом слугувала вода з добавкою оцту (для втамування спраги). При виході у похід продовольство видавалося на 15–30 днів наперед. Також легіонерам дозволялося жити за рахунок місцевого населення та трофеїв, тобто було узаконено пограбування цивільних.

Для підтримки дисципліни в армії була напрацьована система стягнень і заохочень. Боягузів і недбайливих карали, а відважних – заохочували. Широко застосовувалися тілесні покарання. У разі невиконання наказу командира, боягузтва у бою і дезертирства застосовувалися суворі міри покарання, в тому числі і позбавлення життя. При скоєні подібних проступків цілим підрозділом страчували за жеребом кожного десятого (децимація) (Войтович, 2017: 186).

На початку III століття до н.е. армія Давнього риму мала розвинене озброєння та тактику ведення бою, досвідчений і підготовлений командний склад. Вирізнялася міцною дисципліною і високим військовим мистецтвом полководців, які використовували найдосконаліші способи ведення бойових дій, досягаючи повного розгрому ворога.

Історія розвитку морських сил Стародавнього Риму була тривалою і складною. Римське кораблебудування цілком знаходилося в руслі загальної середземноморської традиції. За своєю конструкцією римські бойові кораблі принципово не відрізнялися від кораблів Греції та елліністичних держав Малої Азії. У римлян були ті ж десятки та сотні весел в якості основного рушія судна, та ж багатоярусна система, приблизно та ж естетика кораблебудування. І лише коли Рим почав претендувати на верховенство в Середземномор'ї, кораблебудування внаслідок складного процесу розвитку досягло нового щабля еволюції. Кораблі стають більшими, з постійною партією морської піхоти, оснащуються штурмовими трапами – «воронами», бойовими вежами, згодом, навіть бортовою артилерією.

За римської класифікації всі бойові кораблі називалися «довгі кораблі», через свої порівняно вузькі корпуси, з пропорцією ширини до довжини 1 до 6 і більше. Протилежністю бойовим кораблям були транспортні – «круглі кораблі». Бойові кораблі ділилися за ознакою наявності чи відсутності тарану на кораблі, існував розподіл на відкриті і закриті кораблі. Основною, найбільш точною та поширеною класифікацією є поділ бойових кораблів в залежності від кількості рядів весел. Кораблі з одним рядом весел (по вертикалі) називалися

монери або уніреми, а в сучасній літературі часто іменуються просто галерами, з двома – біреми або лібурни, з трьома – трієри або триреми, з чотирма – тетрери або квадріреми, з п'ятьма – пентери або квінквереми, з шістьма – гексери (Босак, 2018: 65). Великі кораблі в багатьох випадках бронювали бронзовими пластинами і майже завжди завішували перед боєм змоченими у воді воловими шкурами для захисту від запальних снарядів.

Римські кораблі, як і грецькі, були оптимізовані для ведення прибережних морських битв, а не для тривалих рейдів у відкритому морі. Кораблі мали відносно низьку маневреність, і у випадку сильного раптового шторму флот міг потонути майже весь. Оскільки на вітрилах ходили тільки при попутному вітрі, а весь інший час користувалися виключно мускульною силою веслярів, то швидкість кораблів залишала бажати кращого. «Швидкохідним» вважався корабель, здатний видати 7–8 вузлів (14 км/год), а для квінкверем цілком пристойною вважалася крейсерська швидкість в 3–4 вузла. На кораблі було дві головні посадові особи: капітан, відповідальний за власне плавання та навігацію, і центуріон, відповідальний за ведення бойових дій. Останній командував декількома десятками морських піхотинців (Босак, 2018: 65).

Головною зброєю римського корабля була саме морська піхота. Якщо кораблі греків і елліністичних держав як основний тактичний прийом використовували таранний удар, то римляни ще в Першу Пунічну війну зробили ставку на рішучі абордажні бої (Warry, 1995: 219). Римські морські піхотинці мали відмінні бойові якості. Карфагеняни, покладалися на швидкість і маневреність своїх кораблів, мали у своєму розпорядженні більш майстерних і досвідчених моряків, але не змогли протиставити римлянам аналогічних солдат.

Тактика римського флоту була проста і високо ефективна. Починаючи зближення з ворожим флотом, римляни засипали його градом запальних стріл та інших снарядів з металевих машин. Потім, наблизившись впритул, топили кораблі ворога таранним ударами або звалювалися в абордаж. Тактичне мистецтво полягало в тому, щоб, енергійно маневруючи, атакувати один ворожий корабель двома-трьома своїми і тим самим створити домінуючу чисельну перевагу в абордажній бою. Коли ворог вів інтенсивний зустрічний вогонь зі своїх металевих машин, римська морська піхота будувалася черепахою, перечікуючи смертоносний град (Warry, 1995: 119). Якщо погода сприяла, і в наявності були «жаровні» – римляни могли

спробувати спалити ворожі кораблі, не вступаючи в абордажний бій. Також коли чисельна перевага була на боці супротивника, римляни прагнули ухилитися від бою.

У морській історії Риму досить чітко виділяються кілька періодів. Перший з них був пов'язаний з Пунічними війнами, коли в перший і єдиний раз Республіці довелося зіткнутися з противником, що безумовно перевершував її на морі. Власне, саме в ці роки і відбулося остаточне оформлення римського флоту в самостійну категорію збройних сил. Потім був етап явного домінування римського флоту в Середземноморському регіоні.

Висновки. Отже, напередодні протистояння з Карфагеном та його союзниками римська армія мала досвідчений і добре підготовлений командний склад, відмінну як для свого часу тактику ведення бою та озброєння. Досягти таких успіхів у боєздатності римлянам дозволили своєчасне реформування армії та численні воєнні походи, які давали безцінний тактичний і стратегічний досвід. Саме високоефективні збройні сили римської держави забезпечили їй встановлення гегемонії в Середземномор'ї на довгий час. Слабкою стороною римської армії була відсутність одноосібного командування і значна залежність від політичної ситуації в державі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Chidwick Hannah-Marie. The military step: theorising the mobilisation of the Roman army. *Critical Military Studies*. 2018. Vol. 7. P. 107–131.
2. Warry John. *Warfare in the Classical World: An Illustrated Encyclopedia of Weapons, Warriors, and Warfare in the Ancient Civilizations of Greece and Rome*. Oklahoma.: University of Oklahoma Press, 1995. 224 p.
3. Босак Е. Військово-морська практичність та адаптаційність стародавніх римлян (на прикладі Пунічних війн). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки*. 2018. № 1. С. 64–68.
4. Варакута В. П. Історія війн та воєнного мистецтва: навч. посіб. Харків: Академія МВС України, 2012. 555 с.
5. Історія воєнного мистецтва: в 2 кн. / Под ред. П. А. Ротмистрова. Москва: Воєніздат, 1963. Кн. 1. 528 с.
6. Історія війн і військового мистецтва. Т. 1. Від зачатків військової організації до професійних найманих армій (бл. 3060 р. до Христа – початок XVI ст.) / Під ред. Л. Войтовича, Ю. Овсінського. Харків: Фоліо. 2017. 894 с.
7. Історія воєнного мистецтва: підручник / Ред. І. Фурман, М. Рибак, С. Сидоров. Київ: Національний університет оборони України, 2012. 300 с.
8. Олійник М. Проблема добровільності у комплектуванні римського війська (V–II ст. до н.е.). *Проблеми гуманітарних наук: Історія*. 2018. № 42. С. 214–242.
9. Печенюк І. С. Організація армій розвинених рабовласницьких держав Давнього Риму та Карфагену і система їх комплектування. *Воєнно-історичний вісник*. 2015. Вип. 3. С. 5–19.
10. Разин Е. А. *История военного искусства*. Т. 1. Военное искусство рабовладельческого периода войны. Москва: Воєніздат, 1955. 560 с.
11. Шама О. І. Історія Стародавнього Риму: хрестоматія: посібник для студентів історичного ф-ту. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. 352 с.

REFERENCES

1. Chidwick Hannah-Marie (2018). The military step: theorising the mobilisation of the Roman army. *Critical Military Studies*, 7. 107–131.
2. Warry John (1995). *Warfare in the Classical World: An Illustrated Encyclopedia of Weapons, Warriors, and Warfare in the Ancient Civilizations of Greece and Rome*. Oklahoma.: University of Oklahoma Press. 224 p.
3. Bosak E. (2018). Viiskovo-morska praktychnist ta adaptatsiinist starodavnikh rymlian (na prykladі Punichnykh viin). [Naval practicality and adaptability of the ancient Romans (on the example of the Punic Wars)] *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Istorychni nauky – Scientific Bulletin of the V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University. Historical sciences*, 1. 64–68. [in Ukrainian].
4. Varakuta V. (2012). *Istoriia viin ta voiennoho mystetstva: navch. posib.* [History of wars and the art of war: a study guide]. Kharkiv: Akademiia MVS Ukrainy. 555 p. [in Ukrainian].
5. *Istoriia voennogo iskusstva: [The history of the art of war] v 2 kn. (1963) / Pod red. P. A. Rotmistrova. Moscow: Voєnizdat. Kn. 1. 528 p.* [in Russian].
6. *Istoriia viin i viiskovoho mystetstva T. 1. Vid zachatki viiskovoi orhanizatsii do profesiinykh naimanykh armii (bl. 3060 r. do Khrysta – pochatok XVI st.)* [The history of wars and the art of war. Vol. 1. From the beginnings of military organization to professional mercenary armies (approx. 3060 B.C. – the beginning of the 16th century)] (2017) / Pod red. L. Voitovycha, Yu. Ovsinskoho. Kharkiv: Folio. 894 p. [in Ukrainian].
7. *Istoriia voiennoho mystetstva: pidruchnyk* [History of the art of war] (2012) / Red. I. Furman, M. Rybak, S. Sydorov. Kyiv: Natsionalnyi universytet obrony Ukrainy. 300 p. [in Ukrainian].
8. Oliynyk M. (2018). Problema dobrovilnosti u komplektuvanni rymskoho viiska (V–II st. do n.e.). [The problem of voluntariness in recruiting the Roman army (V–II centuries B.C.)]. *Problemy humanitarnykh nauk: Istoriia – Problems of humanities. History*. 42. 214–242. [in Ukrainian].

-
9. Pecheniuk I. (2015). Orhanizatsiia armii rozvynenykh rabovlasnytskykh derzhav Davnoho Rymu ta Karfahenu i systema yikh komplektuvannia [Organization developed slave states armies of the Ancient Rome and Carthage and their recruitment system]. *Voiенно-istorychnyi visnyk – Military Historical Bulletin*. 3. 5–19. [in Ukrainian].
 10. Razin E. (1955). Istoriiia voennogo iskusstva. T. 1. Voенnoe iskusstvo rabovladelcheskogo perioda voiny [History of the art of war. T. 1. Art of war of the slave-owning period of the war]. Moscow: Voenizdat. 560 p. [in Russian].
 11. Shama O. (2015). Istoriiia Starodavnoho Rymu: khrestomatiia: posib. dlia stud. ist. f-tu. [History of Ancient Rome: a textbook: a guide for history students]. Ternopil: TNPU im. V. Hnatiuka. 352 p. [in Ukrainian].